

MUNȚII ZĂRAND ASPECTE ALE LOCUIRII

Cosmina Țiu

Nume dac, daco - roman sau român, de luptător viteaz sau erou, de duce sau voievod singur stăpânitor, nume de pământ autohton sau cetate, precum Hațegul, Maramureșul sau Făgărașul, Zărandul denumește din vechime în Ardeal o țară românească situată pe latura vestică a Munților Apuseni.

Locuitorii ținutului se numesc moți crișeni, fiind oameni drepți, vrednici, mândri de munca lor, de lemnul pădurilor, de recolta holdelor, mândri de tot ce ține de specificul etniei, de ceramică, portul popular și arta lemnului, de sărbătorile și datinile lor, cu nedei și târguri statornicite în vetrele din văi sau de pe plaiuri.

Vorbind despre strămoși în trecutul Zărandului ne propunem să-i prezentăm în lumina faptelor și a urmelor lor, a izvoarelor scrise și a vestigiilor materiale antice.

În localitățile aparținătoare ariei Munților Zărand, urmele cele mai vechi de locuire sunt din neolitic, la Pâncota și Chisindia, urmate de cele din epoca bronzului, la Pâncota, Șiria și Chisindia, precum și cele din epoca fierului, mult mai numeroase (la Chisindia, Cladova, Conop, Cuvin, Lipova, Minișu de Sus, Păuliș, Pâncota, Șoimoș).

Din perioada dacică menționăm monedele grecești găsite la Drauț și Agrișu Mare și pe cele din argint, de producție proprie de la Slatina de Mureș, Mădrigești, Agrișu Mare și Almaș. Din epoca daco - romană datează monedele găsite la Covăsânt, Căpruța, Mădrigești, Păuliș, precum și remarcabilul sistem defensiv construit pe aliniamentul Ghioroc - Cuvin - Șiria - Pâncota.

Urmează apoi istorisirile despre voievodatul Crișurilor a lui Menumorut, ce include și Zărandul, apărat cu strășnicie în fața

tendințelor expansioniste a regilor Ungariei. Cu toate acestea, dominația maghiară era prezentă aici în perioada feudală; în aceste condiții, cu mijloacele modeste de care au dispus, elementele feudale autohtone din Zărand au patronat în veacurile feudalismului timpuriu o intensă campanie constructivă, ce s-a concretizat în ziduri de cetăți (Șiria, Șoimoș, Taut, Pâncota, Agrișu Mare), reședințe (castelele de la Șiria, Pâncota, Ghioroc, Odvoș, Conop) sau lăcașurile de luminare și credință (bisericile de la Șoimoș, Groșii Noi, Radna),.

Pentru consolidarea românismului și a ortodoxiei pe meleagurile Zărandului, din Țara Românească și Moldova au venit mulți țărani meșteșugari, negustori, dascăli și preoți care propovăduiau prin sate și târguri învățătura românească, aducând cu ei și cărți; toate școlile românești din satele Zărandului au fost înființate între 1750 - 1825. Cu toate acestea calvarul românilor de aici sub stăpânirea străină împlinea câteva veacuri; uneori aceștia s-au mai răscolat și au încercat să mai ușureze povara, dar succesul lor a fost efemer (Răscoala țăranilor români din 1784 ce a cuprins satele din vest și sud, Revoluția de la 1848 etc.).

La începutul feudalismului oamenii acestor ținuturi au fost în cea mai mare parte țărani liberi, stăpâni ai pământului, nobilii și Biserica romano-catolică având în cadrul obștilor din Zărand doar câteva moșii. Cu timpul însă aceste elemente cuceritoare străine, abuzând de atotputernicia lor, și-au adăugat zeci de moșii și sate, deposedând țăranii de toate bunurile munților și văilor, de păduri, poiene, livezi, vii și spațiul de culturi agricole, ba chiar și de vânatul codrilor și peștele râurilor. Astfel, și românii din Zărand au devenit un popor iobăgit.

Dar, cu toate aceste nedreptăți și greutăți, românii de aici nu și-au pierdut curajul, limba, obiceiurile și credința, ei fiind mereu net majoritari în această zonă, în ciuda colonizărilor cu maghiarii sau alte nații.

Acest spațiu al Munților Zărand oferă o varietate deosebită din toate punctele de vedere (geologie, relief, microclimat, ape, vegetație, soluri etc.), acestea ducând la o diferențiere a intervenției antropice. Este evidentă prezența celor trei flancuri (nordic, vestic,

sudic), deosebite între ele prin expoziție, înclinare, relief, mod de folosință, linii de convergență, ocupație etc. De aceea considerăm că prezintă interes descrierea succintă a comunelor, satelor sau orașelor din spațiul munților Zărand, pe baza celor trei unități naturale, așa după cum urmează:

1. Rama nordică

A. Comuna Almaș este atestată documentar din anul 1334 sub numele "Almoș". În 1520 avea opt familii, în 1800 erau 112 familii, în 1910 avea 2062 locuitori, iar în prezent are 1653 locuitori. În 1747 ia ființă școala românească.

Cuprinde 3 sate:

- Cil, atestat 1369, cu 19 familii în 1715, 920 locuitori în 1900 și 658 locuitori în prezent. Are școală românească din 1824.
- Joia Mare, atestat 1439, ce avea 51 familii în 1828, 417 locuitori în 1910 și 213 locuitori azi.
- Rădești, datat 1444, cu 44 familii în 1798, 792 locuitori în 1910 și 574 locuitori în prezent.

În cadrul spațiului acestei unități administrative domină pădurile, pășunile și fânețele.

B. Comuna Chisindia apare în cronici din 1349 sub numele "Keoszend". În 1791 are școală românească, 1828 numără 300 de familii, în 1910 avea 1915 locuitori, iar azi are 1148 locuitori. Cuprinde două sate:

- Păiușeni, atestat 1574, așezat în lungul Văii Chisindia, număra în 1900, 1584 de locuitori, în prezent având doar 562 locuitori.
- Văsoaia, atestat 1525, răsfirat pe versanții văii Cleceova, avea 833 locuitori în 1910, astăzi fiind locuit de doar 128 de oameni.

În această comună pădurile, pășunile și fânețele ocupă 80 % din spațiu.

C. Comuna Brazii, menționat documentar în anul 1553 cu numele "Saturău", are doar 1509 locuitori împreună cu satele aparținătoare:

- Buceava - Șoimuș, atestată 1439, are o biserică din lemn din sec. XVIII.
- Iacobini, datat 1439.
- Mădrigești, menționat din 1441.
- Secaș, atestat 1439.

Și în aceste localități fondul forestier, pășunile și fânețele pentru creșterea animalelor au ponderea cea mai mare.

D. Comuna Gurahonț, atestată documentar din anul 1386 cu numele "Hunc", avea în 1786, 40 de familii, 993 de locuitori în 1910 și are în prezent 2808 locuitori, Din 1824 aici este o școală românească.

Cuprinde, în spațiul Munților Zărand, două sate:

- Bontăști, datat 1445, cu școală încă din 1786, cu 41 familii în 1745, 947 locuitori în 1910 și 692 locuitori azi. Mustești, menționat din 1439, cu 409 locuitori în 1910 și doar 105 azi.

În cadrul acestei comune remarcăm livezile întinse.

E. Comuna Tauț apare pentru prima oară în cronică în anul 1198, aici fiind prezentă o mănăstire a ordinului ioaniților. În 1560 aici locuiau 60 de familii, în 1780 erau 200 de familii, în 1910 avea 2907 locuitori, iar în prezent are doar 972 de oameni.

Cuprinde și alte 3 sate:

- Minișel, datat 1560, avea 808 locuitori în 1910, iar azi mai are 274 locuitori.

- Minișu de Sus, la fel de vechi ca precedentul, avea 1140 locuitori în 1922, dar mai sunt doar 216 locuitori în prezent.

- Nadăș, atestat din 1437, avea 2582 locuitori în 1900, iar astăzi mai sunt 1027 locuitori.

În spațiul acestei comune remarcăm dominanța pădurilor, pășunilor și fânețelor, degradarea serioasă a unor terenuri în pantă, precum și lacul de acumulare construit pentru regularizarea debitelor, prevenirea inundațiilor, agrement și pescuit.

F. Comuna Târnova, apare menționată în 1300, ca sediu al ordinului templierilor. În anul 1910 avea 3038 locuitori, dar în prezent mai sunt doar 1813 oameni.

Cuprinde încă 5 sate:

- Agrișu Mare (1214), avea în anul 1800 școală românească, 3028 de locuitori în 1910 și 1013 în anul 1994.

- Arăneag (1396) avea școală românească din anul 1823, număra 1226 locuitori în 1910 și doar 464 astăzi.

- Chier (1561) avea 180 de familii în 1800, când a luat ființă școala românească. În 1910 aici erau 2192 locuitori, iar azi sunt 1130 de oameni.

- Drauț (1406) avea în 1789 școală, 2012 locuitori în 1922 și 1100 astăzi.

- Dud este cel mai vechi sat de pe rama nordică, atestat din 1169. Avea școală în 1789, număra 1780 locuitori în 1910 și doar 546 locuitori astăzi.

În încheierea prezentării așezărilor de pe rama nordică menționez că aici mai puteau fi incluse și comunele Pleșcuța, Hălmagiu și Vața de Jos, situate la contactul munților cu Valea Crișului Alb însă ele vor face obiectul altei prezentări, în numărul viitor al revistei.

2. Rama vestică

A. Comuna Covăsânț, conține elementul daco-roman pe acest teritoriu din vestul Daciei, însă este atestată doar din 1278. În anul 1776 aici ia ființă școala românească. În 1910 avea 3847 de locuitori, iar astăzi aici, mai sunt 2595 de oameni. Observăm întinsele plantații de viță de vie, dar și numeroasele ravene formate pe versanți.

B. Comuna Ghioroc este cea mai veche așezare din spațiul Munților Zărand (din perioada daco-romană), dar apare în cronici doar în anul 1080. În 1796 aici ia ființă școala românească. În anul 1910 avea 2389 locuitori, iar azi numără 1867.

Cuprinde alte două sate:

- Cuvin, la fel de vechi, dar atestat 1323, are școală din anul 1791. În 1910 avea 1982 locuitori, iar în prezent are 1580 locuitori.

- Miniș, atestat 1278, avea 1370 locuitori în 1900 și doar 748 astăzi.

Remarcăm dispunerea celor trei localități în lungul șoselei și a liniei de tren aproape continuu, una după cealaltă. Profilul este net viticol, dar și agricol.

C. Orașul Pâncota este menționat din anul 1177 sub numele "Pankatha". În 1219 aici era o mănăstire a benedictinilor. Populația sa a crescut aproape continuu, fiind de 3011 locuitori în 1851, de 5298 locuitori în 1900 și de 6000 locuitori astăzi.

Cuprinde satul Măderat, atestat tot în 1177, dar care a scăzut de la 2411 locuitori în 1910 la 1452 locuitori în prezent.

Și aici sunt prezente întinse podgorii.

D. Comuna Șiria, menționată din 1169, a fost ocupată în 1514 de

oștile lui Gheorghe Doja, iar în 1661 era domeniu otoman. În anul 1857 avea deja 5000 de locuitori, în 1910 aici erau 7310 locuitori, iar azi numără doar 5048 de oameni.

Cuprinde două sate:

- Gașa, atestat 1177, avea în 1776 o școală românească, în 1910 - 2518 locuitori, iar în prezent 1993 de locuitori.
- Mișca, menționat din 1249 avea 1925 locuitori în 1922, iar azi numără 1032 locuitori.

Făcând o sinteză a flancului vestic, remarcăm expoziția foarte favorabilă culturilor viței de vie, importanța axei de circulație Pâncota - Ghioroc, vechimea localităților, popularea lor destul de ridicată și profilul viticol accentuat.

3. Rama sudică

A. Comuna Bârzava este atestată documentar din 1471 cu numele "Bosava". În 1804 avea școală românească. În 1910 număra 1807 locuitori, iar azi are 1063 de oameni.

Cuprinde și 5 sate, în arealul Munților Zărand:

- Căpruța (1350), avea școală în 1791, număra 866 locuitori în 1880 și are 348 locuitori astăzi.
- Dumbrăvița (1379), are în 1823 școală românească, 1660 de locuitori în 1851 și doar 385 locuitori în prezent.
- Groșii Noi (1510) avea 871 locuitori în 1900, în prezent numărând 344 de oameni.
- Slatina de Mureș (1439), cu 1100 locuitori în anul 1900 și doar 232 azi.
- Bătuța (1851) are mai puțin de 100 de locuitori în prezent.

B. Comuna Conop, atestată 1506, a scăzut de la 1448 de locuitori în 1851 la 581 astăzi și cuprinde două sate, în Munții Zărand:

- Milova (1359) este un caz rar, de creștere a populației, de la 524 locuitori în 1900 la 568 locuitori astăzi.
- Odvoș (1440) avea 1172 locuitori în 1900 și doar 484 în anul 1994.

C. Orașul Lipova este atestat din 1314 ca "Mănăstirea din Leypua". A aparținut regelui Ungariei, țarului Bulgariei, banului Bosniei, răsculaților lui Gheorghe Doja, iar apoi otomanilor. În anul 1900 avea 7422 locuitori iar în prezent are aproape 9000 de locuitori.

Cuprinde două sate:

- Radna (1268), are din 1552 o mănăstire a franciscanilor, 2853 locuitori în 1910 și 2435 locuitori astăzi.

- Șoimoș (1278), fost centru grăniceresc, avea 1756 locuitori în 1910 dar astăzi numără abia 784 locuitori.

D. Comuna Păuliș, atestată din 1332, scenă a eroicelor lupte din vara anului 1944, avea în 1910 peste 3000 de locuitori, însă azi are 1813 locuitori.

În spațiul M. Zărand cuprinde două sate:

- Barațca (1764), dezvoltat exclusiv pe baza culturii viței de vie, a crescut de la 144 locuitori în 1900 la 312 locuitori în prezent.

- Cladova avea în 1318 o mănăstire a paulicienilor ("Galoda").

S-a dezvoltat pe baza exploatării pădurilor, având 828 locuitori în 1910 și doar 389 locuitori astăzi.

E. Comuna Petriș, atestată 1743, numără împreună cu satele răspândite în M. Zărand, aproape 2000 de locuitori. Aceste sate sunt:

- Corbești, menționat documentar din 1743;

- Ilteu, datat 1743.

- Obârșia, apărut în cronici la 1479.

- Roșia Nouă, atestat 1743.

- Seliște, menționat din 1479.

F. Comuna Săvârșin, atestată documentar din 1479, are împreună cu cele 6 sate din M. Zărand 3112 locuitori: Cuiăș (1477), Hălăliș (1479), Pârnești (1479), Temeșești (1479), Toc (1743) și Troaș (1828). Remarcăm aici muzeul de artă plastică și etnografie, precum și castelul neoclasic de sec. XVIII ce a aparținut regelui Mihai I.

G. Comuna Vărădia de Mureș, menționată din 1369, are în componență alte 5 sate, populate cu 2128 de locuitori: Baia (1479), Julița (1479), Lupești (1479), Nicolae Bălcescu (1477), Stejar (1479).

Ca o sinteză a celor prezentate anterior, observăm condițiile favorabile desfășurării antropice, mai ales în zonele de contact ale munților cu Câmpia Aradului sau culoarele Mureșului și Crișului Alb. Aceste unități învecinate au contribuit la diversificarea activităților și a mijloacelor de trai ale populației, locuitorii putând profita atât de lemnul, pășunile și rocile de construcție ale muntelui cât și de terenurile arabile ale zonelor joase vecine. Tot pe aceste

linii de contact s-au dezvoltat și artere de circulație - comunicație, munții fiind limitați practic în toate părțile de șosele și căi ferate, ei fiind străbătuți și de două drumuri: Tauț - Conop și Gurahont - Căpruța.

De asemenea, acești munți sunt așezați la interferența maselor de aer vestice (umede) și sudice (calde), poziție deosebit de favorabilă atât pentru natural, cât și pentru antropic; flancul vestic îmbină cel mai bine aceste condiții climatice, aici găsim un cadru propice viața de vie - cultură foarte extinsă în zonă. În plus, M. Zărand au altitudini reduse, fapt ce favorizează extensiunea pe alocuri până la 500 - 600 m a culturilor agricole. Suprafețele interfluviale sunt destul de extinse, având aspect rotunjit și fiind acoperite adesea cu pășuni și fânețe exploatare pentru creșterea animalelor.

Specificul acestor munți din punct de vedere al utilizărilor este mixt, rezultat în urma combinării activităților agricole și forestiere (cele industriale sunt puțin relevante). Astfel, se cultivă în principal porumb, grâu, cartofi, legume, floarea soarelui etc., comunele cu cele mai extinse terenuri arabile fiind Târnova, Almaș, Tauț, Șiria și Pâncota, la polul opus aflându-se comunele Ghioroc, Covăsânt, Bârzava, Conop, Săvârșin etc. Trebuie însă să remarcăm aici un fapt foarte important: toate suprafețele luate în calcul sunt situate exclusiv pe teritoriul M. Zărand; chiar dacă unele comune (cum ar fi cele din vest, dar și unele din sud) se întind spre Câmpia Aradului sau stânga Mureșului, nu am luat în calcul și acele suprafețe, referindu-mă strict la cele din aria munților (independent oarecum de împărțirea administrativ teritorială).

Creșterea animalelor este o ocupație de bază a locuitorilor zonei, comunele cu cele mai multe pășuni și fânețe, fiind Șiria, Tauț, Gurahont, Brazii, Petriș, iar cele mai puține fiind în Lipova, Păuliș și Covăsânt.

Viticultura este prezentă pe rama vestică a munților, aici aflându-se renumita podgorie a Aradului, cu soiurile: Riesling, Muscat ottonel, Bacator, Lampău, Cabernet, Sauvignon, Pinot, Cadarcă etc. De altfel, aici viile au o pondere ridicată din totalul suprafețelor comunale - Covăsânt (44%), Ghioroc (25%), Pâncota

(20%), Țiria (20%). Precizez însă din nou că la aceste comune nu am luat în calcul întreaga suprafață, ci doar cea aferentă M. Zărand, făcând abstracție de cea din Câmpia Aradului).

Pomicultura este mai extinsă în sud-vest și nord-est, respectiv în Lipova și Gurahonț. Menționez fabrica de conserve de la Gurahonț, bine aprovizionată cu fructe și legume din toată Țara Zărandului.

Specificul forestier al acestor munți este dat de gradul ridicat de împădurire și de exploatarea de lemn începute de secole (ocupație de bază a locuitorilor acestor zone). Aceste defrișări au făcut ca ponderea pădurilor să scadă de la 90 - 92 % în evul mediu timpuriu la 55 - 60 % în prezent. Comunele ce mai au încă multe păduri sunt Păuliș, Conop, Bârzava, Chisindia, Săvârșin etc.

Datorită defrișărilor și pășunatului fără control s-a ajuns ca multe suprafețe (din vest și nord în special) să fie afectate de eroziune (areală și/sau torențială) și alunecări de teren, solurile și așa fragile, pierzându-și pe alocuri fertilitatea. Deși munții sunt locuiți din timpuri străvechi, odată cu perioada daco-romană începe transformarea tot mai evidentă a cadrului natural, în special prin defrișări și extinderea terenurilor agricole. Dovada cultivării tot mai intense a cerealelor sunt morile, de vânt (Lipova, Păuliș) sau de apă (Păiușeni, Rădești, Tauț etc.). Proba extensiunii mari a pădurilor în trecut este tipul de sol prezent - forestier relict pe mari suprafețe, precum și diferite toponime ce desemnează tăierea pădurii: târșală, runc, laz etc.

Ca bogății ale subsolului se evidențiază rocile de construcții exploatate în cariere și izvoarele de apă minerală (folosite curativ sau îmbuteliate la Lipova), minereurile fiind slab reprezentate în sectorul estic.

Așezările sunt localizate la contactul munților cu unitățile învecinate (excepție făcând doar câteva sate situate în arealul montan, însă și ele sunt pe râuri - deci cu posibilități de comunicare cu exteriorul). După structură vetrele satelor sunt adunate aproape toate, excepție făcând satele din interior (Văsoaia, Păiușeni, Slatina de Mureș, Troaș, Obârșia etc.) ce au tendință de răsfirare sau chiar risipire. În funcție de textură vetrele sunt rectangulare sau liniare.

În ceea ce privește popularea M. Zărand se remarcă scăderea numărului de locuitori în aproape toate localitățile, excepție făcând Lipova, Pâncota și Milova, fapt datorat exclusiv sporului migratoriu - stabilirea aici a unor oameni veniți din alte zone, Moldova sau Maramureș.

Se remarcă și gradul pronunțat de îmbătrânire a populației, locuitorii peste 50 de ani fiind aproape în toate așezările majoritari față de celelalte categorii de vârstă, fapt îngrijorător pentru locuirea acestor munți frumoși și ospitalieri.

Încurajator este faptul că localitățile mari de pe margini dau semne de revigorare demografică, ceea ce atrage după sine și dezvoltarea economică, în perspectivă.

Turismul în M. Zărand nu are valențe deosebite (comparativ cu alți munți din țara noastră), însă cu toate acestea numărul turiștilor nu este tocmai mic; este vorba de tursimul de sfârșit de săptămână și de cel de tranzit. Ca obiective ale cadrului natural remarcăm culmea principală a munților, destul de ușor de parcurs și pitorească, și văile râurilor, în funcție de acestea fiind construite cabanele Căsoaia, Debelagora și Cladova. Ca obiective antropice menționăm orașul Lipova (stațiune și bazarul ce datează din perioada otomană - unic în țară), Radna (cu biserica ortodoxă și mănăstirea franciscană), localitățile din podgoria Aradului, cetățile feudale de la Șiria, Pâncota, Șoimoș, Tauț, castelele din Șiria, Pâncota, Ghioroc, Săvârșin, bisericile vechi din lemn prezente în multe sate, muzee etnografice sau memoriale etc.

Iată câteva aspecte sumare ale locuirii în Munții Zărand, care sper să ridice măcar puțin din vălul necunoașterii acestei zone istorice de o deosebită frumusețe.

SUMMARY

The Zărand Mountains (Aspects of the Housing)

The Zărand Mountains represent a geographical unit inhabited since the early Iron Age being afterwards a space in which Romanian language and people took shape. In present times the inhabitants are gathered in villages and towns located close to the rivers Crișul Alb and Mureș, as well as in the Arad Plain, places that offer diverse facilities.